

‘Een predicaant isser hoochnodich’

Bronnen in het Zeeuws Archief voor de kerkelijke geschiedenis van West-Indië

– Peter Blom –

Transparant 17.2 (april 2006) 14-18

[14] Zeeuwen hebben in de zeventiende en achttiende eeuw een belangrijke rol gespeeld in de geschiedenis van de gebieden aan de noordoostkust van Zuid-Amerika, de zogenaamde Wilde Kust, en in het Caribische gebied. Het eiland Tobago stond bekend als Nieuw Walcheren, en aan de rivieren Demerary, Essequibo, Pomeroon en Berbice, in het tegenwoordige Frans en Brits Guyana, lagen ooit nederzettingen en plantages met namen als Vlissingen en Nieuw Middelburgh. Zeeuwse kolonisten werden gelokt met belastingvoordelen en met het vooruitzicht dat men hier eenzelfde maatschappij als thuis zou aantreffen, compleet met eigen predikanten en kerken. In het Zeeuws Archief te Middelburg berust een aantal documenten dat een bijzonder beeld geeft van de kerkelijke geschiedenis in de twee eeuwen dat de Zeeuwen actief waren in deze regio. Rondom deze bronnen wordt in dit artikel een schets gegeven van een aantal aspecten van een merkwaardig kerkelijk leven overzee.

Zeeuwen in Zuid-Amerika

Na de ontdekkingsreizen aan het eind van de zestiende eeuw waren de Zeeuwen al vroeg van de partij in Zuid-Amerika. In 1598 en 1599 werden door de Middelburgse burgemeester Ten Haef schepen uitgerust om een graantje mee te pikken van de rijke gebieden aan de Wilde Kust. Aan de rivieren de Essequibo en de Berbice werden handelsposten gesticht waar met de Indianen ijzerwaren en textiel werden geruild tegen verf, hout, gommen en hennep. Vanaf 1616 was de handelspost aan de Essequibo permanent bemand.

Sinds 1621 werden de handel en scheepvaartactiviteiten in het Atlantisch gebied (Noord- en Zuid-Amerika, de Caribische eilanden en West-Afrika) door de West-Indische Compagnie (WIC) op gezag van de Staten-Generaal gemonopoliseerd. De Kamer Zeeland, een van de vijf vestigingen van de compagnie, had de verantwoordelijkheid voor de nederzettingen aan de Wilde Kust. Hollanders werden hier geweerd en na verloop van tijd claimden de Zeeuwen hier exclusieve rechten. De Zeeuwen onderhielden – evenals Engelsen en Ieren – tot 1625 kleine nederzettingen voor de verbouw van tabak. Aangezien het de WIC aan geld en middelen ontbrak om zelfstandig koloniën en factorijen te vestigen, kregen particuliere handelshuizen toestemming om volksplantingen en nederzettingen te stichten. De Zeeuwen stichtten de koloniën Essequibo (1625) en Berbice (1627) om de handel extra te ondersteunen. Deze laatste vestiging was een onderneming van het Vlissingse handelshuis van Abraham van Peere. Hij kreeg toestemming om de kolonie te besturen.

[15] Vanaf 1627 probeerde de WIC vaste voet in Brazilië te krijgen. De inspanningen om de Portugezen hier te onderwerpen mochten niet baten en na twee oorlogen was dit koloniale avontuur in 1649 ten einde. Nederlandse kolonisten konden daarna hun heil zoeken in de Zeeuwse koloniën of het in Noord-Amerika gelegen Nieuw Nederland en vanaf 1658 in de nieuw gestichte kolonie Nova Zeelandia aan de rivier de Pomeroon. De naburige Engelse kolonie Suriname werd na de Tweede Engelse oorlog (1665-1667) geruild voor Nieuw Nederland. Zodoende ontstond een uitgestrekte strook koloniën, die ook wel Nederlands Guiana werden genoemd. In 1674 werd een nieuw geötrooieerde Compagnie gevormd met dezelfde rechten en invloedssfeer als de oude WIC. Pomeroon en Essequibo werden apart genoemd in het octrooi.

Nederlands Guiana was geen staatkundige eenheid, het was een geografische aanduiding. De koloniën die samen Nederlands Guiana vormden, hadden verschillende eigenaren: de WIC, meer specifiek de Kamer Zeeland, bestuurde Essequibo en Demerary, de Sociëteit van Berbice bestuurde Berbice en de Sociëteit van Suriname bestuurde Suriname. De rivier Demerary, ressorterende onder de kolonie Essequibo, werd in 1745 opengesteld voor exploitatie. In de tweede helft van de achttiende eeuw kwamen Essequibo, Demerary en Berbice tot grote bloei. Achtereenvolgens in 1791 en 1795 werden de WIC en de Sociëteit van Berbice opgeheven. Van 1795 tot 1809 werden de Nederlandse koloniën op de Guiana's bezet door de Britten. Formeel werden ze door de Britse Kroon in bescherming genomen namens prins Willem V die naar Engeland was gevlucht. Als handelsnatie stelde Nederland in deze tijd weinig voor. De rol van Zeeland als handelsgewest was vrijwel uitgespeeld.

Dominees met tropenjaren

Wat betreft deze overzeese handel waren Zeeuwse kooplieden en dominees vaak in elkaars vaarwater te vinden. Bij de prille plannen tot oprichting van de WIC was de Republiek nog volop in oorlog met Spanje. Het ontwerp van de Zeeuwse koopman Willem Usselinx, werd goed ontvangen. Oorlogsvoering, handeldrijven en ondertussen verbreiding van de religie onder de heidenen gingen hier hand in hand. Naast volledige kolonisatie was het Usselinx te doen om Spanje dwars te zitten en de ware gereformeerde religie te propaganderen.

Dit nam de WIC niet zelf op zich, maar schakelde hiervoor de Nederduits gereformeerde kerk in, de enige die in de Republiek van overheidswege werd gesteund. Een belangrijke rol was weggelegd voor de classis Walcheren die in 1623 aparte deputaten voor West-Indische kerkzaken benoemde. Aan deze vertegenwoordiging uit de classis werd door de bewindhebbers van de WIC in de vergadering van 18 december 1623 verzocht: 'dat yemant vande predicanten der zelve classe zoude bewillicht werden, om onder behoorlijke conditien te aenvaerden de bedieninge van Gods woort, der H. Sacrementen, ende kercke regeringe, zoo in schepen, als te lande van West Indien'.

Het was niet altijd gemakkelijk iemand bereid te vinden om enige jaren de Republiek te verlaten. In 1623 zou de Middelburgse predikant Enoch Stertenius voor een jaar worden uitgezonden. Toen de Middelburgse broeders een jaar later Cornelis Bosschart polsten deze plaats over te nemen, werd door deze predikant van het fort Lillo, een aan de Schelde nabij Antwerpen gelegen Staats fort, niet enthousiast gereageerd. Zijn geschiktheid en leeftijd ('twelcke meer bij andere als bij mij moet worden geoordeelt'), zijn populariteit ('Ick mercke oock wel dat mijn kercke mij niet geern sal laten gaen') alsmede zijn gezinssituatie ('oock soude ick eenen merckelijken tijt moeten hebben om mijn dingen met mijn kinderen te beschicken tot haeren besorginge') gebruikte hij als argumenten om onder dit tropenjaar uit te komen.

Naast het uitzenden van predikanten werden ook ziekentroosters geworven. Interessant is om aandacht te schenken aan de intellectuele bagage waarmee in 1624 deze Zeeuwse lekenpredikers naar West-Indie werden gezonden. Hieronder bevonden zich een 'Bibel in Duijtsch, item 1 ofte 2 in Spaensch, oft 't nieuwe testament in Spaens' een 'Institutie Calvini', 'Sieckentroostersboecxkens' en 'Psalmboecken met sloten ende een deel met noten.'

De gestructureerde aanpak op kerkelijk gebied is goed te zien in het veroverde Brazilië waar een organisatie was opgezet vergelijkbaar met die in het moederland. Het aantal uitgezonden predikanten is opmerkelijk. Zo waren in de 'classis in Brasil gehouden op 't Recijff den 17 october 1641' elf predi-[16]kanten en twee ouderlingen aanwezig. Na het verlies van Brazilië bleef de classis Walcheren in mindere mate betrokken bij de West-Indische zaken, de classis Amsterdam zou een grotere rol gaan spelen bij het uitzenden van predikanten naar de overgebleven of de nieuw gestichte koloniën. Dat wil niet zeggen dat Zeeuwse predikanten niet meer werden uitgezonden.

Predikanten en planters

Aan het eind van de zeventiende eeuw werden in ieder geval vanuit Zeeland predikanten naar de door Van Peere gestichte kolonie Berbice gezonden. De Zeeuwse eigenaren waren verplicht niet alleen te zorgen voor bestuur en rechtspraak maar ook voor de handhaving van een gereformeerde christelijke religie. Op deze kleine schaal konden kerk en staat gemakkelijk samen onder een dak. Het bestuur zetelde in fort Nassau waar op de bovenverdieping een vrij groot kerklokaal was ingericht.

In 1672 was ds. Westhuizen de predikant van Berbice. Namens Van Peere bracht hij samen met de Zeeuwse koopman Adriaan van Berkel in dat jaar een bezoek aan de plantages langs de Essequibo, die beschermd werden door het fort Kijk Over-Al. Van Berkel heeft van deze reis een verslag nagelaten waarin hij het goede Zeeuwse leven in deze plantagekolonie beschrijft. Bij een ontvangst op de plantage werden de dominee en de koopman onthaald op een groot diner met diverse soorten vlees, zoals dat van herten, hoenders, kalkoenen, eenden en duiven, en veel drank. Ze vonden hier alles zo gereguleerd dat het leek alsof ze in het vaderland waren. De eindconclusie van beide heren was dat dit prinsleven wel enige minpunten had. Zo moest je wel tegen de eenzaamheid en de brandende zon kunnen.

Voor Berbice zijn de contracten van 1678 en 1732 met betrekking tot het bestuur van de kolonie bekend. Hierin werden afspraken gemaakt tussen WIC en de particuliere eigenaren over kerkelijke zaken. Dat deze overeenkomsten niet altijd bleken te werken, wordt duidelijk uit klachten die de Zeeuwen hadden over het bestuur van de heer van Sommelsdijk in het naast Berbice gelegen Suriname. Afspraken met hem gemaakt in 1684 over het weren van katholieken en het overzenden van predikanten werden volgens de Zeeuwen niet nagekomen. Het werd gezien als ‘een saecke van groote schandael en ergeniss, soo voorde Indianen, Joden en eygen Ingesetenen, dat aldaer geen gegageerde Predikanten en zyn, immer over weynigh tijt geleden noch niet geweest, maer datmen in tegendeel toeliet (soo als de Heeren Staten van Zeelandt bericht worden) dat den Paepschen godsdienst aldaer in de Colonie wiert geoeffent, en onder anderen door een Paepjen ontrent het Fort, dat geseght wierde door sijnen Kluchten en Fabeltjens, boven de Papisten, oock de Indianen en ons eygen volck tot sijn gehoor te trecken’.

Fortkerken

In tegenstelling tot Berbice leek de verbreiding van de gereformeerde religie in Essequibo beter te gaan. Omstreeks 1659 was Johannes Urselius hier predikant. In 1688 was sprake van een kerklokaal met woning voor dominee Heynens en zijn gezin. Sindsdien werd met korte tussenpozen tot 1750 de pastorie op het fort Kijk-Over-Al bewoond door een predikantsfamilie. De bezoldiging vanwege de compagnie was driehonderd gulden, later werd het verhoogd tot vierhonderd. De planters moesten ook bijdragen aan het predikantstraktement.

In 1754 werd de zetel van de regering van Essequibo verplaatst naar Vlaggeneiland. Hier werd even buiten het fort Zeelandia een stenen kerk met pastorie gebouwd. De predikantsplaats werd toen al enige jaren bezet door Hubertus Grevenbroek. Hij werd door Zeeland gekwalificeerd en in 1730 benoemd. De inwijdingspreek van ds. Grevenbroek met een leerrede naar Mattheus 18 vers 20 (‘waar twee of drie vergaderd zijn in Mijn naam, daar ben Ik in hun midden’) geeft niet direct aan dat hij wekelijks voor overvolle kerken preekte. Uit hoeveel lidmaten de kerk hier toen bestond, is niet duidelijk, de bewoners van de verspreid liggende plantages zullen geen geregelde kerkgangers zijn geweest. Deze predikant werd omschreven als ‘een man van ernst, eenvoud en toewijding, onzelfzuchtig vriend der slaven’. In 1761 ging hij met emeritaat maar bleef tot zijn dood in 1765 in Essequibo wonen. De in 1773 door de WIC vastgestelde instructie voor de predikant van Essequibo geeft een aardige kijk op zijn bezigheden in de tropen die overigens niet veel verschilde met die in Patria. Zo moesten ‘de predikanten ten allen tijden op de plaats hunner destinatie alle naarstigheid

aanwenden om de inwoonderen in den weg der waarheid zoo door de cathechisatien als met goede onder-wijsinge in leere ende woorde Gods en ook door voorbeelden tot Godsalig leven te brengen op dat de Eere en [17] de de kerk Gods in de Westindische landen ook verbreyden geestig mag worden ende Godes Zegen alzoo over den Lande ende deeze compagnie werde vermenigvuldigt.

Jaarlijks moest hij een verslag sturen naar de vergadering van Thienen, het WIC-bestuur, met daarin 'den staat, stant, ende gelegenheid van zaaken rakende de religie toestand der kerke ende gemeente, en generaalijk den godsdienst'. Het bestuur van Essequibo had een duidelijke relatie met de WIC, hetgeen ook te merken is in de strak geleide organisatie met betrekking tot de predikanten. Van een echte volksplanting kon niet worden gesproken. Dat kan wel gezegd worden van Nova Zeelandia, een Zeeuwse kolonie aan de Pomeroon.

Vroom volk

In 1655 waren de plannen vergevorderd om aan de Wilde Kust een nieuwe kolonie te stichten. De Kamer Zeeland verbond zich met de Walcherse steden Middelburg, Vlissingen en Veere. De condities waaronder de kolonisten zich hier konden vestigen, waren gunstig. Er zou onder andere worden gezorgd voor een gratis overtocht, er waren belastingvoordelen en men werd gestimuleerd om 'slaven te contracteren'. Het geestelijk welzijn was gewaarborgd door de belofte dat 'een yegelicken sal vrijheijt van consciencie genieten'. Ten slotte beloofden de commissarissen dat ze bij een aanmerkelijke aanwas van de populatie op de Wilde Kust nadere verordeningen omtrent de godsdienst en de veiligheid zouden instellen.

In augustus 1658 kwam in Zeeland het bericht binnen dat de kolonisten veilig gearriveerd waren en dat de nederzetting Nieuw Middelburg was gesticht. Een fort een paar kilometer verder kreeg de naam Nova Zeelandia. De bevolking bestond naast de kolonisten ook uit Joden, slaven en indianen. Commandant van deze kolonie was Cornelis Goliath (ca. 1615-ca.1661). Goliath had al een carrière als bestuursambtenaar en kaartenmaker in Brazilië en Zeeland achter de rug. Van zijn hand zijn plattegronden van Middelburg en Domburg bekend. In september 1656 was hij betrokken bij een doodslag in Domburg en werd hij voor enkele tijd verbannen van het eiland Walcheren. Door de Kamer Zeeland van de WIC werd hij in januari 1658 tot commandeur benoemd. Hij vertrok een maand later naar de West en overleed hier in 1661. Als ingenieur en commandeur was hij betrokken bij de bouw van Nieuw Middelburg en het fort Nova Zeelandia. Van zijn hand verscheen een kaart en een 'corte beschrijvinge van de revieren, Demerary, Issequepe, Boumerone (Pomeroon) ende Marroque (Moruca), gelegen aen de cust van Goujana, anders genaemt de Wilde kust, nu Nova Zelandia.'

Het leek erop dat deze Zeeuwse kolonie eindelijk succes zou hebben. In augustus 1659 kwam de al eerder genoemde predikant Johannes Urselius van Essequibo over naar de vestiging aan de Pomeroon. Na twee jaar werd hij wegens wangedrag ontslagen. Terug in Zeeland bediende hij van 1662 tot 1672 de gemeente van Cadzand.

De nieuwe commandeur Francois de Fijn trof bij zijn aantreden een kolonie aan met de nodige problemen die hij grotendeels op het conto van zijn voorganger Cornelis Goliath en de vertrokken predikant schreef. In een lange brief aan de drie Walcherse steden deed hij zijn beklag. Urselius moest wel snel vervangen worden want 'een predicant isser hoochnodich van daer door dien hier veel ongedoopte kinders ende lieden in de gemeente sijn'. Daarnaast verklaarde hij 'hier onder eenen hoopen ongerogelt, lichtveerdich ende seer vergeten volckje sitte – de vromen niet te nae gesproken die der heel weijnich te vinden sijn soo onder christen als onder joden die mij alle van den morgen tot den avont soo importuneeren dat ick niet met vreden can aen de taefel blijven edoch ick hebber mij soo deur gebeten dat sij nu haer meijninge bedrogen sijn ende gesien hebben dat sij met Goliath niet te doen hadden'.

Ondanks deze misère ging het met de vestiging aan de Pomeroon redelijk goed. De Engelse gouverneur van de kolonie Suriname noemde het in 1669 zelfs de meest welvarende die de Nederlanders ooit in Amerika hebben gehad. Nieuw Middelburg en Nova Zeelandia werden echter in 1689 door Franse kapers verwoest. Deze klap kwam de kolonie niet te boven. Pas aan het einde van de achttiende eeuw werden opnieuw plantages opgericht aan de Pomeroon.

Rondreizen in Demerara

Deze aan de rivier de Pomeroon gelegen vestiging werd een onderdeel van de kolonie Essequibo, dat weer vanaf 1745 met de vestiging aan de rivier de Demerara een kolonie was geworden. Demerara werd een populaire vestiging voor Britse planters en streefde Essequibo voorbij. Hier deed een rondreizende predikant dienst. In 1753 verzochten de planters aan [18] Laurens Storm van 's Gravesande, de Zeeuwse commandeur van Essequibo, om een eigen predikant, terwijl in 1760 op hun kosten een kerk werd gebouwd.

Een kerkgebouw voor Nederlandse diensten had men nog niet. Godsdienstoefeningen werden in het commandeurshuis in de hoofdstad op Borselen-eiland gehouden. Nadat men deze plaats had verlaten, stichtte men in 1780 een nieuwe hoofdstad die de naam Stabroek kreeg, naar een van de bewindhebbers van de WIC. Hier werd in 1811 door gouverneur Bentinck de eerste steen gelegd voor een kerk. In 1812 – na een aantal veroveringen, teruggaven en heroveringen – werd Demerara definitief Brits en kreeg Stabroek de naam Georgetown. De onafgebouwde kerk werd gekocht door een aantal Schotten en kon in 1818 worden ingewijd als St Andrew's Church.

Zeeuws koloniaal erfgoed

Na 1814 werd de helft van het toenmalige Nederlands Guiana van Nederland afgenomen. In deze drie koloniën (Demerara, Essequibo en Berbice) hadden de Britten de laatste decennia veel geïnvesteerd. De Nederlandse planters in het gebied behielden hun oude rechten en de meeste bleven in de kolonie wonen. Na 1815 ontstonden er vijf Guiana's: Venezolaans Guyana, Brits Guiana, Nederlands Guiana (Suriname), Frans Guiana en Portugees (Braziliaans) Guiana.

Belangstelling vanuit Zeeland voor deze gebieden was er nadien nauwelijks meer. Kerkelijk erfgoed in de vorm van gebouwen en kerkhoven, avondmaalszilver en archivalia bleef hier achter en doorstond amper de tand des tijd. De kerk van Essequibo op het vroegere Vlaggeneiland, thans Forteiland genoemd, is als enige overgebleven. In Guyana staat het bekend als het oudste gebouw van het land. Op de vloer liggen nog drie grafzerken van personen die in dienst waren bij de Kamer Zeeland van de WIC. Tot enkele jaren geleden werden hier kerkdiensten gehouden en vanuit Zeeland zijn pogingen ondernomen dit gebouw te laten restaureren. Dit monument kan gezien worden als een belangrijke bron voor onderzoek naar de hiervoor geschetste geschiedenis. Naast dit stenen erfgoed kunnen onverwachte bronnen in het Zeeuws Archief het beeld van het religieuze leven in voormalige koloniën aan de Wilde Kust verder kleur geven.

Personalia

Peter Blom (1963) werkt bij het Zeeuws Archief in Middelburg. Na studie aan de rijks-archiefschool haalde hij zijn propedeuse geschiedenis aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Achtereenvolgens was hij hoofd van het oud archief van het ministene van Algemene Zaken en gemeentearchivaris van Veere. Hij publiceert regelmatig over onderwerpen uit de Zeeuwse geschiedenis.

Bronnen en literatuur

Zeeuws Archief, Middelburg:

Archieven van de classis Middelburg, 1574-1951

Archief van de stad Veere, stukken betreffende de West-Indische compagnie

Archief van Adriaan Anthony Brown (1732-1785), koopman te Veere, raad en fiscaal te Essequibo.

Bosman, L., *Nieuw Amsterdam in Berbice (Guyana); de planning en bouw van een koloniale stad, 1764-1800* (Hilversum, 1994).

Goslinga, G.Gh., *The Dutch in the Caribbean and in the Guianas 1680-1791* (Assen, 1985).

Hartsinck, J.J., *Beschrijving van Guiana, of de wilde leust in Zuid-America* (Amsterdam, 1770).

Kluiver, J.H., *De soevereine en independente staat Zeeland* (Middelburg, 1998).

Knappert, L., 'Een bladzijde uit de kerkgeschiedenis van Essequibo, Berbice en Demerary', in: *Nederlands archief voor Kerkgeschiedenis*, deel 23 (1930) 29-42.

Netscher, P.M., *Geschiedenis van de koloniën Essequibo, Demerary en Berbice, van de vestiging der Nederlanders aldaar tot op onzen tijd* (Den Haag, 1888).

© Peter Blom / *Transparant* (2006) €K

Dit artikel is OCR gescand en kan daarom kleine tiepvoudjes bevatten